

ПРО МОВУ ПИСАНИХ (ДРУКОВАНИХ) ПАМ'ЯТОК НА ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ
ТА БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛ. XVII СТ.?

У статті проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних мовознавців на писемно-літературну мову («руську» або «просту»), що використовувалася на українських і білоруських землях у XV – XVII ст.

Вказано на значну суб'єктивність окремими мовознавцями характеристики цієї мови та пошуків у пам'ятках винятково білоруських чи українських ознак

Ключові слова: писемна пам'ятка, літературно-писемна мова, мовна ситуація, староукраїнська мова, старобілоруська мова.

Проблема потрактування офіційної мови ВКЛ має вже кількасотлітню історію. Її розв'язку кінця не видно і не з причин складнощів суто лінгвістичних, хоч і такі безперечні, а передовсім, мабуть, національно-патріотичних. Величезне новоявлене геополітичне утворення, вийшовши за межі власне етно-мовної Литви, постало на основі загарбаних білоруської та української (частково російської) етно-мовних єдностей. Зараз утримаємося від коментаря про вищість / нижчість культур завойовників (литовців) чи завойованих (білорусів, українців). Язичництво Литви ще зовсім не означає нижчий рівень порівняно з християнством Русі, але одне було незаперечним: Литва на початок своєї воєнної могутності була безписьменною, а Русь мала писемну традицію вже кілька століть. Південно-західному варіантові літературно-писемної мови Київської Русі, що згодом став основою офіційної мови у ВКЛ, і судилося бути каменем спотикання для багатьох дослідників. Що то була за мова? На основі чого вона постала? Який етнос зробив найбільший внесок у її становлення й розвій? Пошуки відповідей на ці питання призвели до появи в науковій (та популярній) літературі близько 40! назв літературно-писемної мови ВКЛ: *руська, білоруська, старобілоруська, українська, староукраїнська, книжна малоруська, українсько-білоруська, слов'яно-українсько-білоруська, російська, литовсько-руська, польсько-руська, польсько-слов'яно-руська, західноруська*, зрештою, описові назви – *писемна мова ВКЛ, українська і білоруська шляхетська світсько-літературна мова* та ін.¹. Хто зна, чи ще де в світовій практиці траплялася мова, яка від появи до сьогодні викликає стільки суперечок.

У дослідників літературно-писемної традиції XV-XVI ст. немає жодних сумнівів щодо ідентифікації текстів, писаних церковно-слов'янською мовою, польською, південноукраїнським варіантом староукраїнської. Найчастіше непереборну проблему становлять у мовному плані тексти з теренів Білорусі та півночі України. Цікаво, що «руські» люди з півдня України (в майбутньому українці) або з півночі Білорусі (в майбутньому білоруси) в XVI ст. незаперечно в говірній мові мали виразні українізми та білорусизми відповідно. Але дивина – ні Герасим Смотрицький з подільського Смотрича, ні Василь Тяпинський з Полочини (коли мова йде саме про полоцьких, бо відомі Тяпинські й з Київщини) у свої твори свідомо чи несвідомо нічого типового подільського та полоцького не внесли.

Чи можливий розв'язок цього лінгвістичного українсько-білоруського вузла? Спробуємо виокремити з окресленої проблеми очевидне, що сприймається всіма, або, принаймні, більшістю вчених.

1. Найбільше ця проблема «болить» українцям та білорусам, оскільки йдеться про їхнє минуле, їхній культурно-мовний спадок. Дотичність росіян до тих-таки Статутів та їхніх мов написання полягає в абсолютно неадекватному перекладі терміна «руський» словом «русский». У цей час XV-XVI ст. предки білорусів та українців називали себе «людми рускими» і свою писемну мову «языком руским», при цьому досить чітко вирізняли себе з-поміж поляків та москвинів.

¹Мякишев Владимир. Язык литовского Статута 1588 года. – Kraków, 2008. – С. 9-19.

2. «Руська» офіційна мова ВКЛ постала на основі південно-західного різновиду писемної мови Київської Русі – давньоруської. Чи не тому в російському мовознавстві закорінився й термін на її позначення «западнорусский язык», хоч треба «западноруський».
3. В цій «руській» мові за якимись неписаними законами «відфільтровувалися» характерні як білоруські, так і українські мовні особливості. Водночас поліські (південнобілоруські та північноукраїнські) – наявні.
4. Усне мовлення українців і білорусів у цей час відрізнялося від писемної «руської» мови.
5. Ця відмінність поглиблювалася на південь української території, де виразно проступав «український мовний комплекс» (ікання, тверда вимова приголосних перед *e, u*, злиття давніх *i, y > u* тощо) та на північ білоруської, де виступав «білоруський комплекс» (акання, дзекання, цекання тощо).

У наявній проблемі є об'єктивні труднощі. Зокрема, спільна історична доля українців і білорусів, які тривалий час жили в складі тих самих державних утворень: X-XIII ст. – в Київській Русі, XIV- середина XVI ст. – у Великому князівстві Литовському (крім Галичини, Буковини, Підкарпаття), з другої половини XVI до кінця XVIII ст. – у складі Речі Посполитої. Обидва народи успадкували писемну традицію Київської Русі. Усе це однозначно відбилося як на формуванні вже окремих мов – української і білоруської взагалі, так і на написанні текстів представниками цих народів у подальші часи зокрема. У період входження до складу ВКЛ та Речі Посполитої ці тексти в плані графіко-мовному практично не розрізнялися. Хоч, ясна річ, писар з-під Полоцька і з-під Кам'янця-Подільського читав той самий текст по-різному.

Та все ж таки, наявна «руська» мова – не абстракція, не принесена будь-звідки. Зваживши на об'єктивну реальність – до певної міри штучний, наддіалектний її характер, наразі маємо численні гіпотези вчених про діалектну основу цієї мови.

Опускаючи низку давніших – кінця XIX – першої половини XX ст. (П.Житецький, О.Соболевський, Ю.Карський, А.Яблоновський, В.Перетц, І.Огієнко, Хр. Станг, В.Курашкевич, В.Виноградов, Л.Гумецька, Н.Толстой, Е.Кедайтене, В.Русанівський, В.Аниченко, А.Журавський), зупинимося на останніх.

Оригінальне потрактування живомовного наповнення поняття „руська мова” запропонував З.Зінкявічус. У ранніх документах (від часів Вітовта 1392-1430) найбільше проступають риси місцевої говірки, властиві тогочасній Волині з її центром Луцьком, який на ту пору вважався ніби другою столицею Вітовта. Тому найдавніші документи канцелярії ВКЛ, писані „руською” мовою, є водночас і першими писемними пам'ятками говорів Волині та Західного Полісся. За З.Зінкявічусом, поліські ознаки у мові канцелярії ВКЛ домінували до середини XVI ст. Лише від часів Жигимонта Августа переважаючими стали мовні риси, характерні для центральної Білорусі, тобто ті, які орієнтувалися на східну частину ВКЛ, безпосередньо на Вільнюс. А звідси, старобілоруська мова як факт від XVI ст. еволюціонувала (відбрунькувалась) від мови поліщуків¹. На значну роль говірок тогочасної Волині у формуванні фонетичної, граматичної та лексичної системи західноруської мови вказував А.Залеський². Зауважимо, що після того, як пропольськи налаштована сторона замість відверто проруського Свидригайла (1430-1435 рр.) обрала великим князем Жигимонта Кейстутовича, опальний Свидригайло осів на Волині, яка на короткий час стала фактично окремою державою. При Свидригайлові Волинь повернулася до основ самостійного державного життя й управління на новому європейському рівні, запозиченому великим князем русинів в іноземних краях, де йому

¹Зінкявічус З. Мова етнічного Полісся як канцелярська у Великому князівстві Литовському // Поліська дома. – Луцьк, 1991. – С.14-15.

²Залеський А.М. Структурна і ареальна диференціація говорів Волині // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. та повідомл. II-ї Волинської історико-краєзнавчої конф. (26-28 травня 1988 р.). – Ч. II. – Луцьк, 1988. – С. 190.

доводилося бувати за своє життя, і вміло прищепленому в місцевому середовищі. Багато таких елементів, наприклад, традиції ведення канцелярських справ, деякі урядові посади й почесні титули двородової адміністрації та ін. були пізніше перенесені з Волині до великокнязівського двору у Вільно¹ (пор. ще у Н.Яковенко „Для Волині Свидригайлове на перший погляд недовге правління стало періодом кристалізації тих традицій суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої еліти на тривале майбуття”²). Неважко здогадатися, яким був культурно-мовно-звичаєвий устрій цього адміністративного утворення. Чи так, чи ні, проте, справді, ані південноукраїнці (галичани), ані північнобілоруси до цієї мови не запровадили жодної безсумнівної виразної локальної інновації (поплутування – *e* та „новий ” відомі і в пам’ятках раніших епох, що могли слугувати писарям за взірць). Такі нові, однозначно поліські за походженням (північноукраїнські та південнобілоруські) розмовні риси вводять до цієї мови вихідці з Волині, Київщини та Надприп’яття: вияв **ę* та *’а залежно від наголосу та диспалаталізований *p*. Випадків, що слугували б за взірць писарям-поліщукам (щодо *e* < **ę* в ненаголошеній позиції), у писемній мові не було. Написання ж *тисяча*, *мєць* поліщуком у кінці XIV ст. можна прирівняти за орфографічною „революційністю” до того, якби галичанин написав, наприклад, *віль*, а білорус *где*. Оскільки таких написань ніде й ніким не відзначено, то висновок напрошується однозначний: або подібні риси ще не виявлялись у тогочасному мовленні галичан чи білорусів, або так чи інакше до письма таких грамот були причетні поліщуки. Відзначимо ще одну рису: помірна твердість *шиплячих* та *p*. Цим поліські пам’ятки помітно вирізняються як від південноукраїнських (майже відсутня тенденція до відбиття велярної вимови), так і властиво білоруських (відбиття твердості *шиплячих* та *p* майже безвиняткове, наприклад, Мінська книга 1582). Думку про певну оригінальність (відмінність від південноукраїнської та білоруської) офіційної мови ВКЛ висловлював А.Яблоновський: „... *e* то всюди вживана тоді (XVI ст.) у Великім князівстві Литовськім урядова мова „руська”, мова тільки писемна, мертва, так само далека від живої мови Русі кривицької, як і від Південної, що утворилася протягом попередніх століть із двох самостійних лінгвістичних елементів під вирішальним впливом мови церковної, яка піддавалася впливу сусідньої польщизни, що енергійно розвивалася в себе вдома. А тому є цілком відмінним слов’янським діалектом, що має свої власні риси й свій особливий характер серед живих мов, найближчий до мови Верхнього Полісся, берестейсько-пинської, як посередника між кривицькою та південно-руською”³.

Думаю, несправедливо цілком заперечувати вплив литовської розмовної стихії на формування окремих рис «руської» мови. Вочевидь, у пізніші часи писарями в литовських канцеляріях (Вільно, Троки, Єв’є, можливо, й не тільки) були місцеві жителі, що знали «руське письмо». Вони і привносили литовський «аромат» до офіційної мови Двору «руської»⁴.

Серед численних спірних, неподільних між українцями і білорусами, пам’яток цього періоду чи не найбільше «дістається» острозьким стародрукам, творам українців, які друкувалися як в Україні, так і у Вільні. Та, без перебільшення, справжня наукова війна розгорілася за «Статути», особливо третій, 1588 р.

Гортаючи різні довідники, видання культурологічного спрямування, де йдеться про писемні тексти періоду пізнього Ренесансу з українських та білоруських теренів, обов’язково кинеться в очі непорозуміння, пов’язане з указівкою на мову цих текстів. Беремо до рук «Каталог стародруків ЦДІА у м.Києві» (К., 1999), де читаємо, що мова Статуту ВКЛ (Вільно, 1588) – старобілоруська; «Казанье Кирилла, патріарха

¹Троневиц П. Волинь в сугінках української історії XIV-XVI ст. – Луцьк, 2003. – С. 54.

²Яковенко Наталія. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 149.

³Кравченко Володимир. Передмова // Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С. 59.

⁴Топоров В.Н. Начало литовской письменности. Мартинас Мажвидас в контексте его времени. – М., 2001. – С. 17; Зинявичюс З. Восточная Литва в прошлом и настоящем. – Вильнюс, 1996. – С. 69-79.

иерусалимского...» С.Зизанія (Вільно, 1596) – староукраїнська⁵. В Енциклопедії українознавства: «Всі три редакції Л.С. були написані тодішньою «руською» канцелярською мовою, що була сумішшю церк.-слов'янської, укр. і білор. мов»². У Хрэстамат'ї па гісторыі беларускай мовы: «На беларускай мове «Казане» /Кирила – В.М./ было выдадзена С.Зизаніем у 1596 г. у Вільні»³. У цьому ж виданні до білоруськомовних віднесено й острозький друк 1607 р. «Лікарство на оспалый оумысль чоловчій»: «У гэтым виданні беларускі тэкст (з паасобнымі рысамі українскай мовы) пададзен паралельна з царкоўнаславянскім»⁴. У всіх українських антологіях, хрестоматіях літератури цього періоду підкреслено українськомовність автора «Лікарства...». Так, Вал.Шевчук відзначає, що Д.Наливайко свої твори «писав книжною українською мовою»⁵, а в академічному багатотомному проєкті «Історія української культури» Я.Ісаєвич зауважує: «Принципово новим явищем стало двомовне видання «Лікарство на впалий умисел чоловчій» (1607), воно містило паралельно церковнослов'янський і український тексти»⁶. Білоруські лінгвісти без жодних застережень до білоруськомовних зараховують праці українських учених, друкованих у Вільні. Так, йдучи за логікою Б.Плотникова та Л.Антонюк, галичанин Л.Зизаній та подолянин М.Смотрицький, створюючи граматики церковнослов'янської мови (Вільно, 1596 та 1619 відповідно), думали по-білоруськи: «у дадзенай навуковай працы старабеларуская мова ўжыта у якасці метамовы (мова, з дапамогай якой апісваецца іншая мова) ... як і ў Л.Зизанія /в «Граматиці...» М.Смотрицького – В.М./, метамовай паслужыла старабеларуская мова»⁷. Видається нам, що й у деяких українських реєстрах давніх документів доби ВКЛ упорядники надто категоричні в потрактуванні їх мови. Так, у «Каталозі документів Київської археографічної комісії 1369 - 1899» мова всіх кириличних грамот, не залежно від місця створення (Київ, Вільно, Овруч, Пйотрків, Краків та ін.) всюди подана як українська⁸. Як завжди «оригінальні» росіяни в оцінці мовного минулого. В «Славянской энциклопедии» зокрема сказано: «Литовская метрика XV-XVI вв. написана на русском языке, являвшимся официальным языком Великого княжества Литовского»⁹. Годі сперечатися, все зрозуміло – справочинство у ВКЛ велося (певна річ, що й усі три Статути написані) російською мовою.

Зрештою, трапляються абсолютно, м'яко кажучи, дивні пасажі щодо назви мови пам'яток цього періоду. Нещодавно в Україні опубліковано три Статути Великого князівства Литовського, де упорядники також намагалися «прояснити» ситуацію з мовою цих пам'яток. І «прояснили», відзначивши: «Ретельний аналіз тексту Статуту говорить про те, що мовою його написання була все ж таки, руська (давньоруська), загальна в своїй основі для української, білоруської й російської мов... У цьому виданні читачеві пропонується текст Статуту 1529 р. давньоруською, латинською і українською мовами»¹⁰. Виходить, що українські вчені здійснили мовознавчий подвиг – текст Статуту 1529 року, писаний тогочасною писемною «руською мовою», переклали не лише сучасною

¹Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м.Києві. – К., 1999. – С. 129-130.

²Енциклопедія українознавства. – Т.4. – Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – С.1303.

³Хрэстамат'я па гісторыі беларускай мовы. / У.В. Анічэнка, П.В. Вяхроў, А. Жураўскі, Я.М. Рамановіч. – Мінск, 1961. – С. 257.

⁴Там само. – С. 322.

⁵Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та бароко XV-XVIII ст. Книга перша. / Упор. В.Шевчук, В.Яременко. – К., 2006. – С.526.

⁶Історія української культури. У п'яти томах. – К., 2001. – Том 2. – С. 614.

⁷Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. Беларуская мова. Лігвістычны кампендыум. – Мінск, 2003. – С. 62.

⁸Каталог документів Київської археографічної комісії 1369 – 1899. / Упорядн. Я.Дашкевич, Л.Проценко, З.Хомутецька. – К., 1971. – С. 18-24.

⁹Слявянская энциклопедия. Киевская Русь-Московия. В 2-х томах. / Автор-составитель Богуславский В.В. – М., 2002. – Т. 1. – С. 665.

¹⁰Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2002. – С.8-9.

українською, але й реконструювали писемною мовою Київської Русі XI-XII ст. «давньоруською».

В цілому підтвердив наддіалектність мови статуту 1588 р. В.М'якишев у нещодавно опублікованій монографії «Язык литовского Статута 1588 года»¹. Скрупульозний аналіз та точні підрахунки мовних явищ пам'ятки дозволили дослідникові висновувати: «Специфические характеристики, разделяющие белорусские и украинские памятники письменности и печати, в языке кодекса в сколь-нибудь отчетливом виде не проявляются». Хоча деякі постулати автора викликають подив: «Практически все отраженные правльым текстом явления имеют в XVI веке общий западнорусский характер, не соотносятся с определенным регионом. Эта особенность статутного языка, в целом подтверждающего старобелорусскую природу РМ /підкр. наше – В.М./, дает весомые основания говорить о койне»². В книзі автор ніде не робить явних «реверансів» чи то в український, чи то в білоруський мовний бік Статуту, а в прикінцевих висновках, невідомо на підставі чого, з'являється «старобелорусская природа РМ».

Зрештою, годі віднайти в текстах того ж таки XVI ст. якісь спроби окремішньої самоідентифікації /або протиставлення/ українців і білорусів. На той час «люди руські» – це передовсім не поляки і не москвини.

Повертаючись до початку нашої статті, зауважимо, що цілком виправдано буде називати мову Статуту ВКЛ (Вільно, 1588); «Казанье Кирилла, патриарха иерусалимского...» С.Зизанія (Вільно, 1596); острозького друку 1607 р. «Лкарство на оспалый оумысль чоловчій» та багато інших пам'яток, особливо друкованих у кінці XVI – першій половині XVII ст. в Острозі, Заблудові, Вільні, Луцьку, Києві, Несвіжі, – мовою «руською», під якою розуміти спільну для українців та білорусів літературно-писемну мову. Звідси твердження: «Український письменник-полеміст Г.Смотрицький написав свій твір «Ключ царства небесного...» «руською мовою» або «Білоруський письменник, філософ Ш.Будний видрукував «Катехизм» «руською мовою» мають стати нормальними і виправданими для характеристики непростих вже упродовж півтора століття українсько-білоруських мовних взаємин періоду пізнього ренесансу.

¹ М'якишев Владимир. Язык литовского Статута 1588 года. – Kraków, 2008.

² М'якишев Владимир. Язык литовского Статута 1588 года. – Kraków, 2008. – С. 349.